

OUTI LEHTIPUU

Eksegetiikan suurkonferenssi Helsingissä luotasi tieteenalan tulevaisuutta

Suomen historian suurin teologian ja uskonnotutkimuksen alan konferenssi järjestettiin Helsingin yliopistossa 30.7.–3.8.2018, kun kansainväliset raamatuntutkijoiden järjestöt Society of Biblical Literature (SBL) ja European Association of Biblical Studies (EABS) kokoontuivat yhdessä. Paikalla oli yhteensä 1043 tutkijaa yli 50 eri maasta. Euroopan ja Pohjois-Amerikan ohella kokousvieraita saapui Aasiasta, Afrikasta, Etelä-Amerikasta ja Australiasta. Viiden päivän aikana järjestettiin noin 240 eri tilaisuutta, joissa pidettiin yli 800 esitelmää.

Society of Biblical Literature on vuonna 1880 perustettu tieteenalan pohjoisamerikkalainen mahtijärjestö, jonka marraskuussa järjestettävä vuosikokous kerää vuosittain tuhansia osallistujia, nykyään myös kymmeniä suomalaisia eksegeettejä. Vuosikokous pidetään aina jossakin päin Yhdysvaltoja yhdessä toisen teologian ja uskonnotutkimuksen suurjärjestön, American Academy of Religion (AAR), kanssa. Vuosikokouksen lisäksi järjestöllä on alueellisia kokouksia ja vuodesta 1983 alkaen myös kansainvälinen kokous, joka pidetään Yh-

dysvaltain ulkopuolella. SBL International Meeting on pidetty Suomessa kerran aikaisemmin, vuonna 1999. Tällöin vain avajaistilaisuus pidettiin Helsingissä, muuten konferenssin pitopaikkana toimi Lahti.

European Association of Biblical Studies on toinen raamatuntutkimuksen yleisjärjestö, joka on toiminut noin 20 vuotta. Aluksi se kokoontui SBL:n kansainvälisen kokouksen yhteydessä, mutta kun amerikkalaisjärjestön kansainvälinen kokous pidettiin ensimmäisen kerran Euroopan ulkopuolella vuonna 2000, EABS itsenäistyi ja alkoi pitää omia vuotuisia konferenssejaan. Järjestö haluaa tarjota Euroopassa työskenteleville tutkijoille mahdollisuuden osallistua laaja-alaiseen yleiskokoukseen myös silloin, kun heillä ei syystä tai toisesta ole mahdollisuutta tai halua matkustaa toiselle puolelle maapalloa. Samalla se tarjoaa yksittäisille tutkimusryhmille ja -projekteille alustan, jolla esitellä työtään kansainväliselle yleisölle. Alusta asti järjestö on panostanut tulevan tutkijasukupolven tukemiseen tarjoamalla tohtoriopiskelijoille ja vastaväitelleille

erilaisia tukia ja tapahtumia. Järjestöjen keskinäiset välit ovat hyvät ja toimivat, ja aika ajoin ne järjestävät kokouksen yhdessä, kuten nyt Helsingissä.

Tässä katsauksessa keskityn kuvaamaan konferenssin avajaistapahtumassa pidettyä paneelikeskustelua, jossa eri tutkimusperinteitä ja oppialoja edustavat helsinkiläistutkijat pohtivat, millaisia muutoksia raamatuntutkimuksessa on tapahtunut ja millaisia muutoksia he toivoisivat alalla tulevaisuudessa tapahtuvan. Lopuksi luon lyhyen yleiskatsauksen konferenssin kokonaisuuteen järjestäjätalon näkökulmasta.

MUUTOS – UHKA VAI MAHDOLLISUUS

Konferenssin avajaistilaisuuden ohjelma päättyi paneelikeskusteluun, jossa kansainvälinen yleisö sai monipuolisen kuvan Helsingissä tehtävästä eksegeettisestä tutkimuksesta. Keskustelijoiksi oli kutsuttu tutkijoita, jotka edustavat teologisessa tiedekunnassa toimivia Suomen Akatemian huippuyksikköjä, Pyhät tekstit ja traditiot muutoksessa (*Changes in Sacred Texts and Traditions*), ja Järki ja uskonnollinen hyväksyminen (*Reason and Religious Recognition*), sekä humanistisen ja teologisen tiedekunnan yhteistä huippuyksikköä Muinaisen Lähi-idän imperiumit (*Ancient Near Eastern Empires*). Näiden tutkimusyksikköjen poikkitieteellisyyttä kuvastaa se, että panelisteista kaksi edusti muuta kuin raamatuntutkimusta: Rick Bonnie on arkeologi, joka on erikoistunut hellenistiseen ja bysanttilaisaikaan, ja Siiri Toiviainen edustaa systemaattista teologiaa, erityisesti patristiikkaa. Muut panelistit olivat Uuden testamentin eksegetiikan professori Ismo Dunderberg sekä juuri konferenssin alkaessa Vanhan testamentin ja sen lähialojen professorina aloittanut Jutta Jokiranta. Paneelin puheenjohtajana toimi Vanhan testamentin eksegetiikan professori ja Pyhät tekstit ja traditiot muutoksessa -huippuyksikön johtaja Martti Nissinen.

Keskustelun alkajaisiksi puheenjohtaja muisteli samassa Helsingin yliopiston suuressa juhlasalissa pidettyä vuoden 1999 kokouksen avajaistilaisuutta. Silloin avajaisesityksen piti itseoikeutetusti Heikki Räisänen, joka puhui Raamatun tutkimuksen haasteista yhä globalisoituvammassa maailmassa

otsikolla ”Reading the Bible in the Global Village”. Esitelmään oli pyydetty vastauspuheenvuoro postkolonialistisen raamatuntutkimuksen pioneerilta, Birminghamin yliopiston professorilta Rasiah S. Sugirtharajahilta ja Harvardin yliopiston emeritusprofessorilta, sittemmin Tukholman piispalta Krister Stendahlilta. Kolmannen vastauspuheenvuoron esitti yleisön joukossa istunut, feministisen raamatuntutkimuksen uranuurtaja Elizabeth Schüssler Fiorenza. Nämä puheenvuorot julkaistiin myöhemmin samannimisenä teoksena. Sen sisältämien artikkelien otsikot kertovat, mistä kansainvälinen tutkijayhteisö kaksikymmentä vuotta sitten debatoi: ”Biblical Critics in the Global Village”, ”Defending the Center, Triviliating the Margins”, ”Dethroning Biblical Imperialism in Theology”.¹

Kahdessakymmenessä vuodessa puhe ”maailmanlaajasta kylästä” on tullut osaksi raamatuntutkimuksen arkipäivää. Tämä näkyy myös alan kokouksissa: siinä missä vuoden 1999 Suomessa pidetyssä kokouksessa osallistujia oli hieman päälle kaksisataa, nyt väkimäärä oli enemmän kuin nelinkertaistunut. Vaikka suurin osa osallistujista tulee edelleen Euroopasta ja Pohjois-Amerikasta, kokousoosallistujia oli maailman kaikilta mantereilta. Tämä moninaisuus heijastuu monella tavalla nykytutkimuksen painopisteisiin, aiheisiin ja metodeihin. Koska mikään muu ei ole pysyvää kuin muutos, tutkimuksen muutokset ja muutospainheet oli valittu myös paneelin aiheeksi. Kuten Nissinen huomautti, paneelikeskustelun aihe ”What I Would Like to See Happening in Biblical Studies?” oli muotoiltu tarkoituksellisesti positiiviseksi. Kyse ei ole siitä, että tutkimusalalla olisi välttämättä suuria ongelmia, jotka on ratkaistava, tai vääristymiä, jotka on oikaistava, että päästäisiin eteenpäin. Sen sijaan panelisteja oli pyydetty pohtimaan, kuinka heidän oma ajattelunsa on muuttunut ja kehittynyt ja mitä raamatuntutkijoiden tulisi heidän mielestään ottaa huomioon, jotta ala kehittyisi ja säilyttäisi relevanssinsa niin maailmanlaajassa kylässä kuin akatemiassa.

YHTEISKUNTAAN – YHTEISÖLLISESTI

Paneelin ensimmäisessä puheenvuorossa Jutta Jokiranta haastoi tutkijoita kahdesta näkökulmasta: En-

sinnäkin pohtimaan sitä, mikä raamatuntutkimuksen merkitys on ympäröivässä yhteiskunnassa ja toiseksi sitä, millaisen yhteisön tutkijat muodostavat niin omilla työpaikoillaan, omissa lähiyhteisöissään kuin osana suurta, kansainvälistä tutkijayhteisöä.

Jokiranta vertasi raamatuntutkimusta Suomen kesään, joka on tunnetusti lyhyt mutta vähäluminen – ja siksi loma on Jokirannalle itselleen oivallista aikaa keskittyä romaanien ja erityisesti historiallisten romaanien lukemiseen. Romaanit luovat oman maailmansa, joka voi antaa uuden perspektiivin lukijan maailmaan ja rikastuttaa sitä. Raamatuntutkimuksella voisi ja pitäisi olla samanlainen merkitys tutkijan omaan yhteiskuntaan: antaa historiallista perspektiiviä, opettaa ymmärtämään elämää, auttaa kokemaan menneiden sukupolvien tunteita, tehdä tilaa hitaalle ajattelulle ja uusille ideoille. Raamatuntutkimuksen tehtävänä on paitsi selvittää kulttuurimme kollektiivisessa mielikuvituksessa keskeisten kertomusten merkitystä, myös pitää esillä menneiden yhteisöjen ja yhteiskuntien historiaa, jotta ymmärtäisimme paremmin itseämme ja inhimillistä haavoittuvuutta.

Raamatuntutkijoiden Jokiranta toivoi muodostavan maailman parhaan, jäseniään rohkaisevan työyhteisön. Akateeminen maailma on hierarkkinen, kilpailullinen ja henkisesti kuluttava, ja yksilö kokee helposti lannistuvansa sen vaatimusten edessä. Juuri tästä syystä kokemus osallisuudesta ja yhteisöön kuulumisesta on tärkeää. Osallisuuden kokemus alkaa siitä, että yksilö tulee nähdyksi. Jokirannan mukaan hyvässä työyhteisössä haavoittuvuutta ei pidetä heikkoutena vaan osana jokaisen ihmisen elämää. Yhteisössä, jossa tämä tunnustetaan, jäsenet ovat valmiit ottamaan riskejä ja kokeilemaan uutta, mikä vie koko tutkimusalaan eteenpäin. Yhtäältä tämä tavoite vaatii uudenlaisia ajattelua, joka voi tuntua hankalalta ja johtaa tutkijoita omalle epämukavuusalueelleen. Yksi tällainen kysymys on sukupuolten tasa-arvo, erityisesti nykytilanteessa, jossa monet kokevat erilaiset kaksijakoiset kategoriat liian ahtaiksi. Toisaalta kyse on pienistä, jokapäiväisistä asioista, mikrohetkistä: toisen tervehtimisestä, ystävällisestä katseesta, rohkaisevasta läsnäolosta.

RAAMATUNTUTKIMUS OSANA ANTIIKIN KIRJALLISUUDEN TUTKIMUSTA

Ismo Dunderberg toi esiin raamatuntutkimuksen suhteet lähitieteisiin, erityisesti varhaiskristillisyyden tutkimuksen suhteessa muuhun myöhäisantiikin tutkimukseen. Vaikka Raamatun tekstit osataan yhä selvemmin asemoida omaan kulttuuriseen ja sosiaaliseen ympäristöön, tutkimuksessa esiintyy edelleen monia sellaisia ennako-oletuksia, joita olisi syytä tarkastella kriittisesti. Yksi tällainen on käsitys Raamattuun päätyneiden tekstien asemasta, roolista ja käyttötarkoituksesta varhaisten kristittyjen kokoontumisissa.

Dunderbergin mukaan liian usein oletetaan, että Raamatun teksteillä oli perustavanlaatuinen merkitys kaikille varhaisille kristityille. Tekstejä koskevien tulkintaerimielisyyksien on katsottu johtaneen yhteisöjen hajoamiseen ja uusien yhteisöjen muotoutumiseen. Tällainen näkemys muistuttaa kuitenkin epäilyttävästi varhaisten protestanttisten ryhmien tilannetta 1500-luvulla. Uusimman antiikin ajan lukutaitoa ja lukemista koskevan tutkimuksen mukaan kirjat, lukeminen ja tekstien tuottaminen kuuluivat vain pienen piirin intresseihin. Toisaalta näiden henkilöiden kirjallinen kompetenssi oli erittäin korkea, kuten esimerkiksi William Johnson on osoittanut.²

Varhaisen kristinuskon tutkimukselle näillä huomioilla voisi olla kahdenlaisia seurauksia. Ensiksi vasta muotoutumassa olevan kristinuskon varhaisten kannattajien ei tulisi olettaa tunteneen kaikkea sitä antiikin kirjallisuutta, jonka nykytutkijat tuntevat, eikä teksteille ole syytä kuvitella erityisen keskeistä asemaa kristillisten yhteisöjen jokapäiväisessä elämässä. Dunderberg muistutti, että esimerkiksi kirjoituksia runsaasti lainaava Paavali ei yhdessäkään kirjeessään kehota kirjeen vastaanottajia lukemaan kirjoituksia. Toiseksi Raamatun kirjoitukset ja muut varhaiset tekstit osoit-

1 Räisänen ym. 2000.

2 Johnson 2010.

tavat, että myös kristittyjen joukossa oli kirjallisesti kompetentteja henkilöitä, jotka tulkitsivat pyhiä kirjoituksia sekä laativat kirjeitä ja muita tekstejä. Myöhäisantiikin kirjallista kulttuuria koskevassa tutkimuksessa on kuitenkin kiinnitetty hämmästyttävän vähän huomiota juutalaisiin ja kristillisiin teksteihin. Antiikin tutkijat korostavat usein, että kirjallisuuteen ja lukemiseen liittyvä toiminta rajoittui eliitin piiriin. Varhaisten juutalaisten ja kristittyjen kirjallisen kulttuurin tarkastelu osoittaa, ettei kaikki kirjallisuus syntynyt vain yhteiskunnan ylimmissä kerroksissa. Raamatuntutkijat voisivat näin olla osaltaan vaikuttamassa siihen, että käsitys myöhäisantiikin kirjallisesta kulttuurista laaja-alastuu ja monipuolistuu.

EKSEGETIIKKA JA SYSTEMAATTINEN TEOLOGIA

Myös Siiri Toiviainen käsitteli kysymystä tutkijoiden ja tutkimustraditioiden ennako-oletuksista ja toivoi, ettei yhä kasvava erikoistuminen johtaisi kuppikuntiin ja sisäpiireihin vaan mahdollistaisi kaikkia osapuolia hyödyttävän vuoropuhelun ja eri tieteenalojen rajat ylittävän yhteistyön. Toiviainen katsoi edustavansa ”ystävällismielisen ulkopuolisen” näkökulmaa eksegetiikkaan: systemaattisteologisen koulutuksen saaneena hän edustaa jossain määrin toisenlaista tutkimustraditiota kuin ne eksegeetit, joiden kanssa tekee yhteistyötä Järki ja uskonnollinen hyväksyminen -huippuyksikössä. Ajatus siitä, että eksegeetit ja systemaattikot voisivat työskennellä samassa projektissa, olisi ollut ennen kuulumatonta muutamia vuosikymmeniä aikaisemmin, jolloin tutkimusalojen suhteet Helsingissä olivat jännitteiset, toisinaan avoimen vihamieliset.

Vaikka kukaan Toiviaisen mukaan tuskin kaipa vanhoja jännitteitä, niihin liittyi se positiivinen puoli, että keskinäinen väittely pakotti siihen osallistujat pohtimaan oman tieteenalansa perustaa ja kommunikoidaan tutkimustuloksensa siten, että ne ymmärrettiin myös tieteenalan ulkopuolella. Johtuuko nykyinen eri tutkimusalojen rauhanomainen rinnakkaiselo pitkälti siitä, että tieteidenvälisestä leimasta huolimatta kukin pysyttelee omien lähteidensä, kysymyksenasettelujensa, metodiansa ja kapean erityisalanensa piirissä ilman, että edes yrit-

tää kommunikoida niitä toisten alojen edustajille ymmärrettävällä tavalla?

Toiviaisen kokemuksen mukaan samanlainen kehityskulku on selvästi havaittavissa myös raamatuntutkimuksessa. Lukemattomat jakolinjat, jotka perustuvat milloin lähteinä oleviin kirjoituksiin, käytettyihin metodeihin, kysymykseen kanonisuudesta tai tutkijan asemoitumisesta liberaalikonserватиivi-akselille, ovat luoneet äärimmillen erikoistuneita kuppikuntia. Näiden ryhmien ääneen lausumattomat oletukset ja käytänteet voivat olla niin syvään juurtuneita, että ne estävät tehokkaasti ulkopuolisia ymmärtämästä, mistä tutkimuksessa keskustellaan – saati ottamasta keskusteluihin osaa. Ne voivat myös estää erityisalan oman, itsekritiittisen reflektion siitä, miksi tiettyjä kysymyksiä kysytään ja tiettyjä metodeja sovelletaan mutta toisia ei. Tällainen itsekritiikki on sekä raamatuntutkimuksessa että systemaattisessa teologiassa ollut ominaista feministisesti ja postkoloniaalisesti suuntautuneille tutkijoille, mutta sen ei pitäisi rajoittua ainoastaan joihinkin teoreettisiin viitekehyksiin. Tieteenalojen väliset rajat ylittävä yhteistyö voi parhaimmillaan johtaa siihen, että tutkija tulee paremmin tietoiseksi omista taustaoletuksistaan, konventioistaan, jopa oppii kyseenalaistamaan käyttämänsä kielen.

RAAMATUNTUTKIJAT KULTTUURIPERINNÖN VIJELIJÖINÄ JA VARTIJOINA

Viimeisen puheenvuoron käyttäjä Rick Bonnie vetosi raamatuntutkijoihin, että he ymmärtäisivät asemansa ja vastuunsa kulttuuriperinnön varjelijoina. Koska Raamatun maailmaan liittyvä materiaallinen perintö on luonteeltaan ei-uusiutuva, sen suojeleminen myös tuleville tutkijapolville on ensiarvoisen tärkeää. Kysymys on ajankohtainen siksi, että lainsäädännöllisistä toimenpiteistä huolimatta muinaisten esineiden ja käsikirjoitusten ryöstäminen ja salakuljetus jatkuvat edelleen. Materiaaliseen perintöön lukeutuvat usein myös yksityisomistajien kokoelmiinsa hankkimat nuolenpäätaulut, arameankieliset loitsumaljat ja papyruskäsikirjoitukset. Mikäli esineiden aikaisemmista omistajista ei ole olemassa dokumentteja, kyse on suurella todennäköisyydellä laittomasti hankittuista ja eteenpäin välitetyistä esineistä.

Kysymys siitä, miten suhtautua ilman tunnettua alkuperää oleviin esineisiin ja käsikirjoituksiin, on puhututtanut raamatuntutkijoita parin viimeisen vuosikymmenen ajan. Kumpikin kokouksen järjestäjä, niin SBL kuin EABS, on omaksunut toimintaperiaatteet, jotka ovat lähtöisin Lähi-idän arkeologista ja muuta tutkimusta koordinoivalta järjestöltä American Schools of Oriental Research (ASOR). Järjestöt edellyttävät, ettei tutkija työskentele sellaisen julkaisemattoman aineiston kanssa, jonka alkuperää ei voida varmistaa, eikä julkaise sitä. Raamatuntutkimuksessa keskustelua on herättänyt erityisesti niin kutsuttu Greenin kokoelma (Green Collection), jonka yli 40 000 käsikirjoitusta ja muuta muinaisesinettä muodostaa yhden maailman suurimmista yksityisistä käsikirjoituskokoelmista. Samoin kiivaan keskustelun kohteeksi on joutunut kokoelman näyttelypaikaksi perustettu Raamattumuseo (Museum of the Bible), joka avattiin paraatipaikalle Washington DC:ssä vuonna 2017.³

Bonnie ilmaisi tyytyväisyytensä siihen, että kysymys kulttuuriperinnön vaalimisesta on otettu raamatuntutkimuksessa vakavasti. Seuraava askel hänen mukaansa olisi se, että tutkijat alkavat aktiivisesti toimia yhteistyössä kulttuuri-instituutioiden ja lainsäätäjien kanssa estääkseen muinaisten löytöjen ryöstön sekä laittoman kaupan ja salakuljetuksen. Yhteistyötä tulisi tehdä viranomaisten, tutkijoiden, museoiden ja muiden perinnönvaalijoiden kanssa erityisesti niissä Lähi-idän ja Pohjois-Afrikan maissa, joita asia ensikädessä koskee. Yhteistyö voisi käsittää esimerkiksi laajalle yleisölle suunnattua tiedonvälitystä, tutkimusyhteistyötä, opetusta, julkaisuverkostojen kehittämistä ja muita yhteisiä projekteja.

AVOIN TIEDE JA HELSINGIN HENKI

Avajaistilaisuuden jälkeen kokousvieraat oli kutsuttu Helsingin kaupungintalolle kaupungin tarjoamalle vastaanotolle. Seuraavana iltana oli Helsingin yliopiston vuoro tarjota vastaanotto. Näiden tahojen lisäksi kokousta avustivat taloudellisesti kaikki kolme edellä mainittua huippuyksikköä. Niiden avulla oli muun muassa mahdollista järjestää kokoukselle juhlava päätös, Temppeliaukion kirkossa pidetty konsertti, jossa tango ja barokki kohtasi-

vat musiikillisen monitaiturin Mikko Heleniuksen ja jousikvartetin esittämänä.

Vaikka konferenssin ohjelmisto oli suunnattu pääasiassa asiantuntijoille, se sisälsi myös muulle yleisölle avoimia tilaisuuksia, jotka järjestettiin yliopiston Tiedekulmassa. Tämä tieteen avoimuuteen kannustava tila sai ansaitsemansa ihastuneen vastaanoton konferenssin vierailta. Yleisötilaisuuksissa Åbo akademian dosentti Ruth Illmanin johtama tutkimusryhmä esitteli Suomen juutalaista kulttuuria. Jerusalemin heprealaisen yliopiston emeritusprofessori Bezalel Porten kertoi Egyptissä Elefantinen saarella suorittamistaan arkeologisista kaivauksista ja niissä löytyneistä viitteistä alueella sijainneeseen varhaiseen juutalaissiirtokuntaan. Tämän hetken johtaviin varhaiskristillisyyden tutkijoihin kuuluvat Bostonin yliopiston emeritaprofessori Paula Fredriksen ja Ottawan yliopiston professori Adele Reinhartz keskustelivat historiallisen ja teologisen näkökulman eroista muun muassa Paavalin kirjeiden ja Johanneksen evankeliumin tutkimuksessa. Paikallista väriä ohjelmaan toivat Helsingin yliopiston emeritaprofessori Raija Sollamo ja emeritusprofessori Antti Marjanen, jotka kertoivat urastaan ja pohtivat suomalaisen eksegetiikan asemaa kansainvälisessä tutkimuksessa.

Konferenssin käytännönjärjestelyt onnistuivat erinomaisesti ja niin vieraat kuin järjestäjät olivat tyytyväisiä tapahtuman antiin. Suuri kiitos tästä kuuluu paikallisen järjestelytoimikunnan jäsenille, Ville Mäkipellolle, Anna-Liisa Toloselle ja Elisa Uusimäelle, jotka työskentelivät voimiaan säästämättä yhteisen päämäärän eteen. Tärkeä panos erityisesti akateemisen ohjelman suunnittelussa oli myös paikallisella neuvottelukunnalla, johon kuuluivat Ismo Dunderberg, Raimo Hakola, Jason Silverman ja Kirsi Valkama. Konferenssin aikana käytännön asioissa avusti upea joukko teologisen tiedekunnan opiskelijoita: Ossi Arpe, Alli Brummer, Riina

---

3 Ks. Baden & Moss 2017; Barry & Mroczek 2018.

Haapakorpi, Juha Järvensivu, Moona Kinnunen, Tarja Koisti, Juho Laitakari, Saija Larjava, Stephanie Culap Lillelund, Georgi Obatnin, Peppi O'Connor, Johanna Salovaara, Harri Söderholm ja Taija Valtonen. Kaikki mukana olleet paikalliset kollegat osoittivat vieraanvaraisuutta ja antoivat näin konkreettisen esimerkin ”Helsingin hengestä”: yhteen hiileen puhaltamisesta ja leppoisasta, tieteenalojen väliset rajat ylittävästä yhteistyöstä.

Outi Lehtipuu, Uuden testamentin eksegetiikan dosentti, paikallisen järjestelytoimikunnan puheenjohtaja, Helsingin yliopisto
outi.lehtipuu@helsinki.fi

KIRJALLISUUS

Baden, Joel & Moss, Candida

2017 *Bible Nation: The United States of Hobby Lobby*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Barry, Jennifer & Mroczek, Eva (ed.)

2018 *Origins Forum: Discovery and Interpretation of First-Millennium Manuscripts*. <https://marginalia.lareviewofbooks.org/introduction-a-forum-on-the-discovery-and-interpretation-of-first-millennium-manuscripts/> (katsottu 22.10.2018).

Johnson, William

2010 *Readers and Reading Culture in the High Roman Empire: A Study of Elite Communities*. Oxford: Oxford University Press.

Räisänen, Heikki & Schüssler Fiorenza, Elizabeth & Sugirtharajah, R. S. & Stendahl, Krister & Barr, James

2000 *Reading the Bible in the Global Village*. Atlanta, GA: Society of Biblical Literature.